

СВІТ-СИСТЕМА І ЇЇ СУБ'ЄКТИ В ГЛОБАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ

Анотація. *Інтенсифікація глобалізаційних процесів виявилася визначальним чинником у трансформації наукових позицій представників радикальної парадигми, до яких належав марксизм. Це зумовило виникнення теоретико-концептуальних засад неомарксизму, який приймав до уваги наявність нової тенденції в розвитку світової системи – глобалізації. Переваги від глобалізації отримують високо розвинуті країни Заходу, які ототожнюються з «центром» світ-системи.*

Важливе місце в контексті глобалізації світ-системи набувають соціокультурні, політичні, соціально-економічні, демографічні проблеми, проблеми міграція і зростання чисельності населення, політичні та цивілізаційні конфлікти, екологічні, проблеми, кліматичні зміни, вичерпання природних ресурсів і можлива енергетична криза. Перераховані вище проблеми протягом декількох десятиліть перестали бути лише економічними, політичними або екологічними і набули системного характеру. Отже, сучасне суспільство має справу з глобальною системною кризою, яка охоплює всі сторони його існування.

Ключові слова: *світ-система, трансформація, глобалізація, глобальні проблеми, консолідація, міжнародний порядок, криза.*

Abstract. *The intensification of globalization was the determining factor in the transformation of scientific positions of the representatives of the radical paradigm, which belonged to Marxism. This led to the emergence of the theoretical and conceptual bases of neomarksizm, which took into account the presence of new*

* кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

trend in the world system – globalization. The benefits of globalization are enjoyed by highly developed Western countries, which are identified with the “center” of the world-system.

An important role in the context of globalization of the world-system are socio-cultural, political, socio-economic, demographic problems, problems of migration and population growth, political and civilizational conflicts, environmental problems, climate change, depletion of natural resources and a possible energy crisis. The above mentioned problems are for decades no longer the only economic, political or environmental, and being persistent. Thus, modern society has to deal with the global systemic crisis, which covers all aspects of its life.

Keywords: world-system transformation, globalization, global issues, consolidation, international order crisis.

Аннотация. Интенсификация глобализационных процессов оказалась определяющим фактором в трансформации научных позиций представителей радикальной парадигмы, к которым принадлежал марксизм. Это обусловило возникновение теоретико-концептуальных основ неомарксизма, который принимал во внимание наличие новой тенденции в развитии мировой системы – глобализации. Преимущества от глобализации получают высоко развитые страны Запада, отождествляются с «центром» мир-системы.

Важное место в контексте глобализации мировой системы приобретают социокультурные, политические, социально-экономические, демографические проблемы, проблемы миграция и рост численности населения, политические и цивилизационные конфликты, экологические, проблемы, климатические изменения, исчерпание природных ресурсов и возможный энергетический кризис. Перечисленные выше проблемы в течение нескольких десятилетий перестали быть всего лишь экономическими, политическими или экологическими и приобрели системный

характер. Итак, современное общество имеет дело с глобальной системным кризисом, который охватывает все стороны его существования.

Ключевые слова: *мир-система, трансформация, глобализация, глобальные проблемы, консолидация, международный порядок, кризис.*

Постановка проблеми. В процесі розвитку світової системи накопився комплекс проблем, що з особливою очевидністю виявився протягом останніх десятиліть. Абсолютно усі глобальні проблеми взаємопов'язані і взаємообумовлені і підсилюють дію одна одної. Центральними проблемами розвитку світ-системи є проблеми викликані глобалізаційними процесами. Вони є результатом негативного прояву науково-технічного прогресу і набули світових масштабів через суттєве прискорення глобалізаційних процесів. Глобалізація, як об'єктивний процес посилення взаємозв'язків між суб'єктами світ-системи, посилює осмислення глобальних проблем і викликів, що постають перед людством. Їх збільшення наполегливо вимагає пошуку моделей можливої консолідації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш відомими представником неомарксизму є американський соціолог І. Валерстайн [1] і німецький вчений А. Франк. Серед українських вчених світ-системний підхід досліджується і використовується в роботах Ю. Павленка, Ю. Пахомова, С. Кримського, В. Танчера, А. Малюка [2], П. Кутуєва, О. Фісуна.

Професор Ю. Павленко у своїй фундаментальній монографії «Історія світової цивілізації» [3] в історичній ретроспективі аналізує розвиток основних цивілізацій світу, їх взаємодію та місце в сучасних трансформаційних процесах. Зокрема, досліджується феномен глобалізації міжнародних відносин інформаційної доби, аналізуються її наслідки для окремих цивілізацій та всього людства. Слід також відзначити такі праці цього українського вченого у співавторстві з Ю. Пахомовим та С.

Кримським, як «Цивілізаційні моделі сучасності та їхні історичні коріння» [4] й «Шляхи та перехрестя сучасної цивілізації» [5].

Серед робіт в яких ґрунтовно досліджується світ-система і її суб'єкти в глобальних політичних трансформаціях є колективна монографія, що підготовлена Інститутом світової економіки і міжнародних відносин НАН України, – «Цивілізаційна структура сучасного світу» в 3-х томах. Том 1 «Глобальні трансформації сучасності» за редакцією академіка НАН України Ю. Пахомова і проф. Ю. Павленка [6]. Монографія представляє одне з перших у світовій науці узагальнених осмислень цивілізаційної структури сучасного світу, яке розглядається в динаміці перехідного періоду, на тлі загроз, які переживає людство. Використовується світ-системний аналіз і регіонально-цивілізаційне структурування. За допомогою комплексного підходу, на основі широкого економічного, політологічного, соціологічного, історичного матеріалу аналізується формування та основні напрямки трансформації сучасної цивілізації. Розглядаються тенденції трансформації сучасної системи міжнародних відносин: глобалізація і регіоналізація.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Глобальна світ-система характеризується стрімкими змінами у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, що актуалізує переосмислення форм і механізмів ефективного політичного управління суб'єктами світ-системи та їх консолідовану відповідальність за сталий розвиток людства. Збільшення кількості, функцій і впливу міжурядових, міжнародних урядових та неурядових організацій, ТНК на регіональному і глобальному рівнях, від ЄС до СОТ, порушує важливі нормативні питання стосовно подальшого напрямку формування міжнародного порядку і інтересів, які він буде відстоювати.

Формулювання цілей статті. Головна ціль статті полягає у формуванні цілісного уявлення про сучасну світ-систему і взаємодію її елементів в умовах глобальних міжнародно-політичних перетворень і визначенні глобальних проблем і тенденцій в її розвитку

Основні результати дослідження. Після розпаду біполярної міжнародної системи констатуються зміни в положеннях марксистської теорії. Поряд з ослабленням її позицій в області дослідження міжнародних відносин відбуваються змістовні трансформації радикальної парадигми до якої належав марксизм. Представники неомарксизму, що прийшли їм на заміну, послідовникам класиків теоретичного комунізму позиціонують себе не стільки в якості носіїв «оригінальних поглядів», скільки як один із напрямів критичної теорії, звідки, свого часу був родом і сам марксизм.

Теорія неомарксизму розроблялася з урахуванням початку глобалізаційних процесів. У цьому контексті сутність головної неомарксистської концепції – світ-системної теорії І. Валерстайна полягала в тому, що сучасний світ є глобальною «світ-системою», головним елементом якої виступають високорозвинуті країни, або країни ядра. Поряд з ними розташовуються напівпериферійні країни, чимало з яких належать до держав соціалістичного табору. І, нарешті, периферію утворюють відсталі країни, так звані країни «Третього світу».

У контексті нашого дослідження світ-системна залежність, що склалася дає можливість країнам ядра експлуатувати слаборозвинені країни, які час від часу піднімають повстання проти «Ядра». У ХХ ст. найбільшим таким повстанням була наприклад Жовтнева революція в Росії, котра закінчилася, в кінцевому рахунку, поразкою глобальної периферії. Світ-системна теорія підкреслює історичний характер світової нерівності і залежності, тим самим доводячи високу ймовірність збереження даної системи міждержавних відносин у майбутньому [7, с. 28].

Прикладів, що ілюструють дану теорію чимало. Одним з них є наявність «дворівневої економіки» в країнах, що розвиваються, в якій поряд з архаїчними формами економічного життя співіснують розвинені сектори, які цілком орієнтовані на експорт товарів до країн «ядра», і так звана «голландська» або «венесуельська» «хвороби», які проявляються в переважно сировинній орієнтації економіки слаборозвинених країн, і

довготривала нерівність багатьох регіонів світу, що історично склалася [7, с.28].

Іншою теорією, в значній мірі схожою зі світ-системною, є теорія залежності А. Франка. Її схожість з концепцією «світ-системи» складається в констатації залежності периферії від ядра, відмінність виявляється в акценті переважно сучасного походження цієї залежності, що виникла внаслідок несправедливого розподілу економічних ресурсів. Мається на увазі те, що нерівноправне становище країн в світі не є історично зумовленою, а значить, існує певна можливість змінити таке становище у майбутньому. Кращим підтвердженням даної теорії є сучасний Китай, який ще чверть століття тому знаходився серед найменш розвинених країн світу, а сьогодні претендує на статус економічної наддержави. Приблизно те ж саме можна сказати і про Індію [7, с. 29].

Отже, представники світ-системного аналізу (І. Валерстайн, А. Франк, Т. Хопкінс, Дж. Аррігі, С. Амін тощо) досліджували витоки розвитку ядра в його відносинах з периферією. Вчені констатували принципову незмінність ієрархічної структури світогосподарських зв'язків, яка характеризувалася нерівномірним розвитком. Школу світ-системного аналізу можна вважати повноправною спадкоємицею попередніх її теорій марксизму і неомарксизму.

В цілому, світ-система охарактеризована як певний географічний простір, в якому утворені зони ядра, напівпериферії і периферії. Капіталістична світ-економіка (КСЕ) володіє наступними ознаками: безперервне накопичення капіталу як рушійної сили КСЕ; осьовий поділ праці, що покладено в основу поділу на ядро і периферію; наявність напівпериферійних зон; відповідність кордонів КСЕ кордонам міждержавних систем; обов'язкове існування в структурі КСЕ держави-гегемона; расизм і відсталість у якості регуляторів периферізації; розвиток КСЕ має циклічний характер; існування антисистемних рухів, які одночасно і підривають і зміцнюють КСЕ. Основними рушійними силами, що зумовили виникнення

КСЕ, є експансія і технологічний розвиток. Причиною появи даних сил стало зростання чисельності населення, яке призвело до забруднення навколишнього середовища і до збільшення попиту на їжу і сировину. Даний фактор досі залишається визначальним у розвитку світ-систем [8, с. 68].

Пріоритетним напрямком в дослідженнях представників школи світ-системного аналізу є розробка проблеми розвитку людського суспільства. Головним об'єктом вивчення світ-системного аналізу стала світова система. В дане поняття, що з'явилося в теоріях залежності і слаборозвинутості, були включені виокремленні К. Марксом суспільно-економічні формації як етапи становлення світової системи. Це дало можливість аналізувати суспільства на різних стадіях розвитку. Було прийнято положення, що розвиток людського суспільства може вести як до поневолення і відчуження людини, так і встановлення його волі. Все залежить від періоду історичного процесу: під час кризи світ-системи людина і суспільство стають вільними учасниками історичного процесу, але в період стабільності світ-системи вчинки людини і розвиток суспільства обумовлені розвитком світ-системи [8, с. 27].

На думку українського дослідника світ-системного аналізу П. Кутуєва оригінальність методологічної орієнтації І. Валерстайна полягає в категоричному запереченні існування дисциплінарних кордонів між такими науками як соціологія, політологія, економіка і антропологія. Він закликає до розробки синтетичної соціальної науки, яка була б історичною за своїм характером і могла б захищати певну політичну програму. В цьому можна прослідкувати паралель з марксистським принципом історизму і обґрунтуванням «наукової» ідеології. Предметом даної науки мають бути не індивідуальні суспільства (національні держави), а історичні системи [9].

Світ-системний аналіз може також паралельно розглядатися як теорія середнього рівня, яка інтерпретує процеси соціального розвитку і модернізації окремих співтовариств. Хоча власне сам І. Валерстайн категорично заперечує саму можливість національного розвитку як такої в рамках сучасної капіталістичної світ-системи та в якості загальної

соціологічної теорії, яка розробила власний методологічний інструментарій для аналізу суспільних явищ в глобальному масштабі [10,с. 97].

У світ-системному аналізі була розроблена теорія світових систем. Еволюція світової системи в політичних відносинах і системі поділу праці в економічному визначається розвитком відносин між полюсами світ-системи: центром і периферією, або метрополією і сателітом. Було ускладнено уявлення про міжнародні системи розподілу праці: поряд з ядром і периферією була виявлена напівпериферія. Рушійними силами в розвитку світової системи, відповідно до теорії залежності і слаборозвинутості, вважаються економічні зміни.

Італійський філософ А. Грамші був переконаний, що гегемонія визначалася через забезпечення домінування без використання насильницьких методів підпорядкування. Додатково представниками сучасного неомарксизму було вироблено принципи становлення, розвитку та краху гегемонії, а також циклічність в її розвитку. Згідно А. Грамші, влада пануючого класу тримається не тільки на насильстві, а й на згоді. Механізм влади полягає не тільки у примусу, а й у переконанні. Оволодіння власністю як економічною основою влади недостатня оскільки панування власників тим самим автоматично не гарантовано і стабільна влада не може бути забезпеченою [11].

На переконання А. Грамші, держава, незалежно від того який би клас не був панівним, тримається на двох китах – силі і згоді. Положення, при якому досягнутий достатній рівень порозуміння, Грамші називає гегемонією. «Гегемонія – не застиглий стан, якого одного разу було досягнуто, а тонкий і динамічний, безперервний процес». При цьому «держава є гегемонією, одягнену в броню примусу». Іншими словами, примус є лише бронею набагато більш важливого змісту. Більш того, гегемонія передбачає не просто згоду, а доброзичливу (активну) згоду, при якій громадяни прагнуть того, що необхідно панівному класу. Наразі А. Грамші подає таке визначення: «Держава – це уся сукупність практичної і теоретичної діяльності, за

допомогою якої пануючий клас виправдовує і утримує своє панування, домагаючись при цьому активної згоди керованих» [12].

Український вчений С. Шергін зазначає, що світ-системний аналіз І. Валерстайна поширюється також на політичну науку, зокрема, про міжнародні відносини. У контексті даного аналізу світ розглядається в якості єдиної соціальної системи, що знаходиться у межах загального процесу розвитку. Згідно з цією логікою, досліджувати окремі елементи світ-системи поза її контексту та динаміки неможливо у принципі. Відтак розвиненість одних країн можлива лише за рахунок інших, а результат розвитку кожної країни є результатом процесів розвитку всієї світ-системи. Характерно, що І. Валерстайн не погоджується з універсальною інтерпретацією глобалізації, з позицій якої представники різних наукових парадигм намагаються пояснити сутність усіх суспільних процесів, в тому числі, міжнародних [13]. Стосовно тлумачення історичних рамок і природи глобалізації американський соціолог віддає перевагу поняттю «перехідний етап» і вважає, що капіталістична за своєю сутністю світ-система набуває інших властивостей, які поки ще не мають спільних правил і рис. На його думку, в ситуації історичного переходу від одного типу системи до іншого рушійною силою в контексті трансформації міжнародної системи може стати людський чинник і, зокрема, людська творчість і воля [14].

Характерно, що в своїх наступних працях, які були опубліковані в 90-х рр. – на початку першої декади XXI ст. І. Валерстайн ще більш критично ставиться до перспектив глобальної лібералізації, прогнозуючи агонію капіталістичної світ-системи до 2050 р. На його думку, наступний період історичного розвитку «буде не соціалістичним і не капіталістичним». При цьому роль США в «хаотичному світі» він оцінює з суто реалістичних позицій і визнає «занепад американської моці». Тому можна казати про кризу неоліберальної моделі глобалізації та постглобалізм [15].

«Світ-системний аналіз народився як моральний і політичний, в найширшому сенсі, протест». Він ґрунтується на принципах

міждисциплінарного дослідження, що стосується предметів, що знаходяться на межі двох і більше дисциплін. І. Валерстайн заявив про необхідність об'єднання декількох галузей науки в одну дисципліну. Нову науку, що об'єднала б традиційні соціальні науки, І. Валерстайн пропонує визначати через поняття дисципліни, оскільки воно має відношення більше до практики і виконання, на відміну від доктрини, яка етимологічно пов'язана з абстрактною теорією [16, с. 144].

В основу світ-системного аналізу було покладено твердження про недостатність традиційної пари «держава-суспільство» для опису соціальної сфери і виявлення всіх сфер людської діяльності [17, с. 77-82]. І. Валерстайн пропонує замінити термін суспільство соціальною системою, або історичною системою, щоб уникнути конотації суспільства з державою і підкреслити, що людські цілісності розвиваються історично і системно. Також відзначимо, що в рамках школи світ-системного аналізу було змінено трактування капіталізму. У ХІХ ст. капіталізм визначався як система, заснована на змаганні вільних виробників, що використовують вільну працю з вільними предметами споживання, де поняття «вільний» означає доступний для продажу і покупки на ринку [18, с. 156].

І. Валерстайн пропонує вважати капіталістичне світове господарство певною історичною системою, яка визначається «сумішшю вільного і невольного», платної і неоплачуваної праці, товарних і нетоварних предметів, відчужуваних і невідчужуваних форм власності. Ще одним підтвердженням того, що світ-системний аналіз використовує положення, відмінні від засад традиційної науки, є підхід до історії. Історія розглядається не як неминучий, а як можливий процес. Перехід від однієї історичної системи до іншої не обов'язково має припускати певний прогрес. Пояснюється це тим, що детермінований розвиток можливий лише в рамках самих систем. У момент же переходу від однієї системи до іншої головною, визначальною тенденцією розвитку є вільна воля людини [8].

Представники світ-системного аналізу обирають в якості об'єкта історичну систему, яку наділяють наступними характеристиками: відносна автономія, наявність часових меж і існування просторових меж. Серед історичних систем, в свою чергу, виділяють дві групи: міні-систему і світ-систему. Міні-системи в сучасному світі припинили своє існування. Вони ґрунтувалися на принципі, що всі є безпосередніми виробниками. В свою чергу світ-система – «це не система «в світі» або «світу». Це система, яка сама є світ» [19, с. 5]. Таких світ-систем, відповідно до І. Валерстайна було багато в історії людства. У цьому І. Валерстайн не погоджується з іншим представником неомарксизму А. Франком, для якого вже протягом п'яти тисяч років існує одна світова система, заснована на нескінченній акумуляції капіталу [20, с. 5]. У цьому виявляється одна з головних відмінностей класичного напрямку світ-системного аналізу і школи «постійного розвитку». У свою чергу, світ-системи розподіляються на світ-імперії, які ґрунтуються на політичній владі (тобто імперська панівна група збирає данину з безпосередніх виробників за допомогою армії і бюрократії); і світ-економіки, які ґрунтуються на економічній владі головним прикладом яких є капіталістична світ-економіка. Однак подібний поділ видається «натягнутим», оскільки неможливо з'ясувати той факт, що економічні або політичні фактори мають перевагу в даній системі. Ці фактори тісно переплетені і взаємопов'язані. Тому капіталістична світ-економіка і світ-система можуть бути використані в якості синонімів [8].

Український вчений О. Шевчук зазначає, що «на рубежі століть провідні країни світ-системного ядра співвідносяться поняттям інформаціональне». Світ-системний глобалізм, найбільш яскравим представником якого є І. Валерстайн, заявив про себе на основі глобалізаційної парадигми через синтез і комплексне осмислення даних економіки, соціології, історії, культурології та багатьох інших дисциплін. Предметом аналізу був обраний світ як ціле, де світова система є первинною щодо національних держав. Отже світова економіка, світові політичні

інститути і процеси мають власну логіку розвитку і структурну динаміку, так що можуть бути модельовані, виходячи з методологічного принципу структурно-функціонального аналізу. Тому характер функціонування соціальних об'єктів як елементів світової системи не може бути адекватно представлений в процесі їх аналізу в якості незалежних змінних. У світовій системі цілісні глобальні структури все в більшій мірі визначають параметри її частин. Людство уявлялось як цілісна, динамічна структурно-функціональна соціально-економічна система, яка має багаторівневу ієрархічну природу і складається з багатьох взаємодіючих компонентів, що мають не однакове значення у визначенні змін глобальної системи як такої [21, с. 462-471].

Світова система, відповідно, розглядається як динамічна взаємодія економічної, військово-політичної та соціокультурної підсистем, що співвідносяться з демографічними та іншими показниками. З часу затвердження капіталізму саме економічна підсистема визнається провідною і системоутворюючою, хоча вона діє в режимі зворотного зв'язку з військово-політичною та соціокультурною підсистемами і демографічним фактором. Провідна, рушійна роль в процесі світової інтеграції протягом останніх століть визнається за капіталістичною світ-економікою, що базується на безперервному накопиченні капіталу. З нею пов'язано посилення інтеграційних, за принципом додатковості і нееквівалентного обміну, тенденцій у господарській сфері різних країн і регіонів планети [21, с. 462-471].

Для узгодження позицій прихильників світ-системного аналізу та цивілізаційного підходу слід визначити ті цивілізаційні структури, які входять в розмежовуванні І. Валерстайном світ-системне ядро, напівпериферію і периферію. Світ-системне ядро охоплює високо розвинуті країни Заходу у якості його двох основних субцивілізаційних компонентів – Північної Америки і Західної Європи, а також Японії, яка належить до Японсько-Далекосхідної (Японської або Тихоокеанської за С. Гантінгтоном)

цивілізації Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу. Подібним чином можна співвіднести певні цивілізації та їх частини і конкретні країни з зонами напівпериферії і периферії. І за умов того, що світ-системне ядро сучасності відповідає інформаціональному типу суспільства, то напівпериферія знаходиться на індустріальному рівні, а периферія охоплює бідні «аграрно-ресурсодобувні» країни, які практично не мають можливості поліпшити власне становище. Інші регіони світу організовують свої економіки навколо цього ядра в стосунках багатоаспектної залежності. У той час, як основні сегменти економіки всіх країн є елементами глобальної мережі, окремі сфери і частини країн і цілих регіонів не залучені до процесів виготовлення, накопичення, трансляції і трансформації інформації в планетарному масштабі. І не зважаючи на те, що інформаціоналізація світ-системного ядра, впливає на усю планету, і в цьому сенсі її можна вважати глобальною, проте величезна більшість мешканців Землі не працює в його системі і не споживає його продуктів. Це означає, що критерієм розмежування між країнами світ-системного ядра, напівпериферії і периферії може вважатися ступінь залучення до глобального інформаціоналізму [21, с. 462-471].

Циклічність розвитку світ-систем пояснюється наявністю кордонів поширення міграції та технологічного прогресу. Міграція є ефективним вирішенням проблеми зростання населення і недостатності ресурсів до поки подолання людських і природних бар'єрів не має відчутних негативних наслідків. Альтернативою міграції служать боротьба за рідкісні ресурси та інтенсивне виробництво, що засноване на технологічному розвитку, який може супроводжуватися побудовою сильнішої ієрархічної організації суспільства. Однак технологічний розвиток може сприяти зростанню населення і має тенденцію створювати нові типи рідкісних ресурсів. Таким чином, світ-система практично «повертається у вихідну точку необхідності вирішувати проблеми зростання населення і дефіциту ресурсів». Однак при

цьому вона має велику територіальну протяжність і розташована на більш високому рівні розвитку [22, с. 289].

Як відзначає український вчений А. Малюк, сучасна світ-система є політично-економічною цілісністю, в якій міждержавна система складає політичну сторону капіталізму, а не аналітично автономну систему. Політичні й економічні процеси в капіталістичній світ-економіці можна зрозуміти як такі, що мають єдину інтегровану логіку. Інтеграція виробництва у світовому масштабі, утворення паралельно осьовому поділу праці сильних держав на протигагу слабким державним структурам периферії стимулювали утворення такої міждержавної системи, яка сприяла посиленню нерівності між ядром й периферією й характеризувалась, по-перше, напруженням між державами ядра та периферії, по-друге, постійним суперництвом між пануючими групами великих держав ядра за домінування в системі накопичення капіталу, зростанням суперечностей між привілейованими й експлуатованими групами капіталістичної світ-економіки. Відповідно особлива увага в світ-системному аналізі приділяється дослідженню трьох ключових аспектів міждержавної системи – імперіалізму, гегемонії і класової боротьби [2].

Концептуалізація історичного капіталізму як системи, що розвивається в діалектичній суперечності між монополією й конкуренцією, вільних і невольних форм праці, периферійних та ядротипових соціально-економічних структур є результатом реалізації програми дослідження капіталізму як органічної цілісності. На думку українського дослідника А. Малюка, одним із найважливіших аспектів світ-системної концепції історичного капіталізму є дослідження механізмів функціонування, довгострокових змін і трансформацій капіталістичної світ-економіки. Вона, як і більшість історичних систем, функціонує в межах різних моделей циклічних ритмів (насамперед довгих циклів Кондратьєва) і сторічних трендів, які є проявом внутрішніх протиріч системи і які пояснюють причини вступу капіталістичної світ-економіки на початку 1970-х рр. у фазу системної кризи.

А. Малюк також зазначає, думка про те, що сучасна системна криза є не просто черговим циклічним спадом, а структурно кризою відтворення капіталістичної системи, котра за своєю глибиною, масштабністю та наслідками не має аналогів у минулому, все ширше визнається у світових академічних та громадських колах і досить добре документована [2].

Дослідження представників неомарксизму орієнтовані на вивчення розвитку світової системи, що формується, в першу чергу, провідними державами. Завдяки технологічному відриву і великій військовій могутності вони володіють інструментами тиску на інших суб'єктів світ-системи і можливістю визначати світову політику в цілому. Абсолютизувати ступінь їх домінування було б помилковим, однак саме в розвинених державах відбувається генерація інновацій, які охоплюють, не тільки науково-технологічну, а й політичну сферу. На підставі вищезазначеного закономірно припустити, що основні тенденції трансформації сучасної світової системи визначаються провідними державами. Не можна заперечувати можливість зародження нових тенденцій в інших державах, однак для їх втілення вони не володіють достатніми, в порівнянні з провідними державами, ресурсами.

Альтернативою процесу неоліберальної моделі глобалізації є стратегія постглобалізму на основі універсальних цінностей та плюралізму. Така стратегія повинна виходити з принципу мультиполярності нового світоустрою, в якому буде забезпечено рівноправну участь цивілізацій Сходу і Заходу. Нова парадигма планетарної свідомості повинна бути орієнтована на пошук шляху насичення глобалістської ідеї новим духовним змістом – діалогом культур і цивілізацій. На цій основі можливий коеволюційний розвиток світової спільноти як спільноти взаємопов'язаних, взаємозалежних, відкритих для діалогу цивілізацій. Констатуємо формування нового глобального механізму прийняття рішень, з принципово більш складним потоком інформації, новим складом учасників і абсолютно новим розкладом обов'язків і відповідальності. У цьому полягає сутність процесу мондіалізації, що формує вигляд світооцілостності як соціальної реальності.

Таким чином, в процесі розвитку людства накопичився комплекс проблем, що з особливою очевидністю виявився протягом останніх десятиліть. Вони є результатом негативного прояву науково-технічного прогресу і набули світових масштабів через прискорення глобалізаційних процесів. Глобалізація, як об'єктивний процес посилення взаємозв'язків між суб'єктами світ-системи, посилює осмислення глобальних проблем і викликів, що постають перед людством. Їх збільшення наполегливо вимагає пошуку моделей можливої консолідації.

З огляду на все зазначене вище вважаємо за необхідне розглянути комплекс глобальних проблем світ-системи. Центральними проблемами розвитку світ-системи є проблеми викликані глобалізаційними процесами. Важливе місце в контексті глобалізації світ-системи набувають соціокультурні, політичні, соціально-економічні, демографічні проблеми, проблеми міграція і зростання чисельності населення, політичні та цивілізаційні конфлікти, екологічні, проблеми, кліматичні зміни, вичерпання природних ресурсів і можлива енергетична криза. Перераховані вище проблеми протягом декількох десятиліть перестали бути лише економічними, політичними або екологічними і набули системного характеру. Отже, сучасне суспільство має справу з глобальною системною кризою, яка охоплює всі сторони його існування.

Усі глобальні проблеми взаємопов'язані і підсилюють дії одна одної. Наприклад, на сьогоднішній день головними напрямками в політиці міжнародної безпеки були визнані боротьба з тероризмом і екстремізмом, регулювання внутрішньодержавних етнічних конфліктів і контроль за поширенням зброї масового знищення і ракетних технологій (оскільки еволюція системи міжнародних відносин за останнє десятиліття призвела до помітного ослаблення режиму нерозповсюдження зброї масового знищення) [23, с. 53].

В цьому зв'язку доводиться констатувати, що чимало вчених ставлять соціокультурні та політичні проблеми на перше місце. Вони свідчать про

«зіткнення» цивілізацій, про що свідчить, наприклад проблема поширення ісламського фундаменталізму. Західні дослідники нерідко використовують такі поняття, як «іслам», «мусульмани», «араби» в одному значенні зі словом «тероризм». Відтак, дослідження тероризму безпосередньо пов'язано з розглядом проблеми «зіткнення цивілізацій». Це свідчить також про те, що релігія дійсно є потужним фактором, що розділяє цивілізації. Релігія чинить найбільший опір глобалізаційним процесам через те, що вона є вкрай консервативним соціальним інститутом. З цієї точки зору, між глобалізацією і релігією існують нерозв'язні протиріччя, які походять з самої їх сутності.

Сьогодні більшість держав світу знаходяться в периферійній зоні і не мають можливості скористатися позитивами глобалізаційних процесів і увійти до складу «країн золотого мільярда». Завдяки диспропорції в економічному розвитку і ситуації «нерівного партнерства» в епоху глобалізації вони є джерелом фундаменталізму, сутністю якого є повернення до «релігійно цивілізаційної єдності як джерела самоідентифікації населення». Розвиток фундаменталізму в країнах периферії стимулює розвиток ізоляціонізму, що поглиблює розрив між країнами центру та периферії [24, с. 67-68].

Серед глобальних проблем світ-системи виокремлюється демографічна. При цьому демографічна проблема має декілька вимірів. По-перше, зростання чисельності населення планети, яке останнім часом сповільнюється свідчить про другу стадію демографічного переходу. В цьому контексті варто відзначити, що сьогодні існує як найменш два підходи до оцінки зростання населення. Перша група вчених вважає, що зростання чисельності населення властива майже для всіх етапів історії людства, але гранично допустиме значення було перевищено лише в XX ст. [25]. На думку іншої групи дослідників, чисельність людства неодноразово перевищувала граничні значення, ставши, наприклад, однією з причин вимирання мегафауни в плейстоцені, але технологічний прогрес (наприклад, неолітична революція) давали можливість подолати кризу, що була зумовлена перевищенням біологічної ніші. Даний факт свідчить про те, що і сучасна

демографічна проблема не унікальна і може бути вирішена за допомогою наступного прориву в технологічному розвитку [26].

Поряд з демографічними виокремлюються міграційні проблеми, які полягають в інтенсифікації міграційних процесів і потоків. Одним з важливих аспектів в межах міграційних проблем є поступова зміна етнічного складу деяких регіонів Землі. При цьому «на тлі кризи інститутів національної держави всі «форми етнізму і релігійності» переживають період піднесення і затребуваності ще нещодавно «пасивними, деідеологізованими і атомізованими масами» [27, с. 274]. В підсумку маємо численні етнічні та релігійні конфлікти в регіонах з різноманітним етнічним складом. При цьому не вироблено дійсно працюючих механізмів адаптації та інтеграції мігрантів в культуру «титальної нації», що свідчить про провал політики мультикультуралізму. На сьогодні однією з можливостей зняти етнокультурну напруженість вважається формування мережевого суспільства. Першим дослідником мережевого суспільства виявився іспанський вчений М. Кастельс. Він пояснював використання терміна «мережеве суспільство» тим, що це суспільство «створено мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, які перетинають час і простір» [28, с. 505].

Соціально-економічні проблеми розвитку світ-системи в умовах глобалізації виражаються в поглибленні периферізації, що свідчить про ще одну ознаку кризи капіталістичної світ-економіки. Вона не зворотно призводить до загострення конфліктів усередині світ-системи і загострення глобальної системної кризи. На сьогоднішній день внутрішньо-системні конфлікти набули форми протистояння Півночі і Півдня. Одночасно, напруженість в світ-системі ускладнюється зростанням активності національних та етнорелігійних груп на тлі розмивання державного суверенітету і прозорості кордонів. Соціально-економічні проблеми свідчать про нерівність держав, нерівний доступ до новітніх технологій і освіти, що уповільнює розвиток країн периферії. Консолідація суб'єктів світ-системи у

вирішенні назрілих глобальних проблем має сконцентруватися на скороченні шкідливого для навколишнього середовища виробництва і прориві у розвитку новітніх технологій [26].

Прискорення економічного розвитку має разом з позитивними наслідками у вигляді підвищення рівня життя і негативні наслідки, які проявляються в посиленні антропогенного впливу на природне середовище. Одним з можливих шляхів вирішення цієї проблеми є перехід з екстенсивного шляху розвитку засобів використання природних ресурсів на інтенсивний, тобто необхідні розробка і впровадження більш екологічних засобів їх експлуатації. Основним чинником впливу на стан навколишнього середовища визнана енергетика, тому основні зусилля мають бути спрямовані на зміни засобів видобутку і транспортування вуглеводнів і пошук дійсно більш безпечних альтернативних джерел енергії. Вирішення екологічних проблем стикається з низкою суперечностей. Країни, що розвиваються роблять внесок в руйнування екології практично повною відсутністю очисних споруд, екологічних фільтрів, на розробку або закупівлю яких у них немає матеріального ресурсу. Розвинені країни, що володіють технологіями екологічного очищення роблять внесок не у вирішення проблеми а навпаки зумовлюють погіршення екологічної обстановки через надзвичайно високі обсяги виробництва, які переносяться в країни, що розвиваються [29].

У дослідженні «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи» виділяється чотири мегатенденції. Мегатенденція 1. «Розширення прав і свобод» може сприяти відмові держав від абсолютного суверенітету, що сприятиме перетворенню міжнародного порядку в світовий порядок, в якому всі суб'єкти світ-системи братимуть участь в його формуванні. Зростання середнього класу позначить структурні зрушення. Передбачається, що переважна частина населення світу не буде жити в злиднях; середній клас стане найбільш важливим соціальним і економічним актором в більшій кількості країн. Збільшення впливу громадянського суспільства виявиться

однією з найбільш важливих мегатенденцій, тому що вона одночасно є причиною і наслідком практично всіх інших мегатенденцій, включаючи глобальну економіку, що розширюється, швидке зростання країн, що розвиваються і повсюдне використання нових технологій в сфері комунікацій та виробництва. З одного боку констатуємо потенціал більшої особистої ініціативи як ключа до вирішення глобальних проблем протягом наступних 15-20 років. З іншого боку, за наявності такого структурного зсуву, окремі особистості і невеликі групи зможуть легше отримати доступ до руйнівних і смертоносних технологій. Зокрема, до комп'ютерних засобів ураження, до високоточної і біологічної зброї. Це дозволить здійснювати великомасштабні акти тероризму, наділити невеликі групи можливостями, які раніше знаходились у виключній монополії держави [30, с.8-9].

Мегатенденція 2: «розпорошення впливу» передбачає, що Азія перевершить за потужністю Північну Америку і Європу разом узяті – за зростанням ВВП, за обсягом населення, за видатками на оборону і технологічні інвестиції. Китай має можливість набути статусу найбільшої економіки світу до 2030 р. Окрім Китаю, Індії та Бразилії на розвиток глобальної економіки впливатимуть регіональні гравці, такі як Колумбія, Індонезія, Нігерія, ПАР і Туреччина. У той же час економіки Європи, Японії та Росії, швидше за все, переживатимуть поступове падіння. Завдяки комунікаційним технологіям влада зміщуватиметься в бік «багатовимірних і аморфних мереж», які впливатимуть на поведінку суб'єктів світ-системи. Держави, навіть з максимальними показниками ВВП і обсягом населення не зможуть нарощувати свій глобальний вплив і будуть змушені функціонувати всередині мереж і коаліцій багатопольярного світу [30, с.8-9].

Мегатенденція 3: «Демографічна ситуація» передбачає, що в світі 2030 р. населення складе майже 8,3 мільярда чоловік. Виокремлюються декілька тенденцій в межах демографічної проблеми: старіння населення – структурне зрушення, властиве як для розвинутих країн центру, так і для країн периферії; зменшення кількості «молодих спільнот і держав»; міграція,

яка виявиться гострою проблемою міжнародного співробітництва; урбанізація, що зростає – ще одне структурне зрушення, яке сприятиме економічному зростанню, але зумовить проблеми з продовольчими та водними ресурсами; у країн, що старіють виникнуть проблеми з підтриманням рівня добробуту, а також їх потреба у кваліфікованій і некваліфікованій праці сприятиме глобальній міграції; завдяки швидкій урбанізації, обсяг міських будівель для житла, офісів і надання транспортних послуг в наступні сорок років може практично зрівнятися з усім обсягом таких споруд за всю світову історію будівництва [30, с.8-9].

Мегатенденція 4: «Нестача продуктів харчування, води і енергоресурсів, що зростає». В результаті зростання світового населення і збільшення середнього класу потреби в продуктах харчування, воді та енергії зростуть приблизно на 35, 40 і 50 відсотків відповідно. Зміни клімату погіршать перспективу доступності цих життєво важливих ресурсів. Аналіз зміни клімату показує, що зростатиме контрастність існуючих погодних умов – збільшиться кількість опадів в зонах вологості, стане ще суші в зонах з низьким рівнем річних опадів. Основні зміни в кількості опадів відбудуться на Близькому Сході і в Північній Африці, а також на заході Центральної Азії, на півдні Європи, в Південній Африці і на південному заході США. Низка країн не матимуть достатніх засобів, щоб уникнути нестачі продуктів харчування або води без консолідованої допомоги з боку світового співтовариства. Дану проблему не можливо вирішити без впливу на рівень споживання продуктів та послуг, на використання ресурсів. Наприклад, сільське господарство залежить від доступності джерел води і якості добрив. Гідроенергетика є потужним джерелом енергії для деяких регіонів. Але, в той же час, використання альтернативних джерел енергії, до яких належать різні види біопалива, за прогнозами можуть спровокувати дефіцит продуктів харчування. Розвиток ситуації, таким чином, може привести і до продуктивної співпраці, компромісів і консолідації. Наприклад, сільське господарство Африки, щоб запобігти можливому дефіциту продуктів

харчування вимагає кардинальних змін. Адже на відміну від Азії і Південної Америки, які досягли помітних успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції на душу населення, Африка лише нещодавно вийшла на рівень 1970-х рр. [30, с.8-9].

Глобалізація є об'єктивним, комплексним та універсальним процесом, який охоплює усю світ-систему. Регулювати та передбачати її наслідки можливо спільними зусиллями урядів держав та недержавних суб'єктів світ-системи, у першу чергу, різних міжнародних організацій. Аналіз функціонування та наслідків діяльності суб'єктів світ-системи викликає велику кількість протиріч серед дослідників феномену глобалізації. Процеси глобалізації зумовлюють стрімке зростання різноманітних суб'єктів світ-системи, що сприяє подальшому прискоренню її трансформації та ускладнює аналіз цієї складної системи та можливість передбачати напрямки її розвитку.

Для глобалізації у більшості відношеннях не існує кордонів національно-державного суспільства. При цьому слід відрізнати процеси інтернаціоналізації, глобалізації, транснаціоналізації. З інтернаціоналізацією пов'язуються процеси, які знижують значення кордонів та збільшують роль міжнародних угод та контрактів для національного суспільства. В економіці процес інтернаціоналізації визначається за об'ємом експорту та імпорту, серед населення – зростаючою часткою іноземців; у науці – з ростом значення іноземних експортів для національного престижу вчених; у громадській думці – кількістю трансльованих іноземних радіо та телепрограм.

Про транснаціоналізацію можна говорити в тому випадку, якщо функціонують інституційні структури та колективні суб'єкти міжнародних відносин, що діють відповідно до нового національно-державного правового порядку. Сюди відносяться міжнародно-правові угоди, які містять в собі часткову відмову від суверенітету. Особливо це має відношення до об'єднань, подібним НАТО або ЄС. «Глобальними гравцями» стають також

підприємства, які створюють порядок і структури, незалежні від національних стандартів. Велике політичне значення у цьому зв'язку має перетворення крупних банків, страхових компаній та транснаціональних фінансових і валютних «клерків». Виникають також неурядові організації та мережа підприємств-мігрантів, вплив яких ще далеко не вивчено [31, с. 107].

В цьому контексті інтерес представляє позиція українського вченого, професора С. Шергіна, який переконаний, що масштабність та багатофакторність глобалізації дають підстави інтерпретувати її як об'єктивний процес реструктуризації та якісного розвитку міжнародного простору. За умов перерозподілу сфер глобального впливу основний опонент США Китай вже створив нові інституціональні структури за межами американської досяжності. Мається на увазі Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Китай у конкурентній боротьбі за доступ до ресурсів планети значно розширив кордони своєї економічної експансії. Отже, триває тотальна конкурентна боротьба епохи глобалізації. Її основними учасниками є, з одного боку, «Група семи», а з іншого, країни світової периферії, які продовжують реалізацію протилежних за геополітичною спрямованістю цілей [32, с. 42-46].

Сьогодні в світ-системі не існує самодостатніх країн, суспільств або співтовариств. Це й є зворотне, негативне формулювання загальновизнаного принципу повної взаємозалежності. Однак, та чи інша країна може володіти самодостатністю за якимось окремим параметром. Наприклад, США володіють повною самодостатністю у військовому відношенні, тобто вони можуть самі себе захистити, виробляють усі необхідні для цього види озброєнь та володіють самодостатньою військово-технологічною базою. Тобто усі необхідні для підтримки обороноздатності країни технології виробляються на території самих США та, у випадку кризової ситуації, можуть бути взяті під безпосередній контроль американського уряду.

Гострота, масштаб та глибина екологічних, цивілізаційних, соціальних та політичних викликів XXI ст., є такими, які жоден суб'єкт світ-системи не

зможуть вирішити самостійно. Вже повністю завершився процес глобалізації у галузі використання Земної кулі як єдиної ресурсної бази та у галузі впливу людства як єдиного суб'єкту господарчої та природо користувальної діяльності на оточуюче середовище. Для подальшого сталого розвитку необхідна консолідація усіх суб'єктів світ-системи. З цієї точки зору глобалізація є необхідною, але не достатню умовою виживання людства. Глобалізаційні процеси містять у собі елемент мондіалізму і на сьогодні існує два головних сценарію реалізації мондіалістського сценарію: м'який та жорсткий.

За умов реалізації м'якого мондіалістського сценарію формально суверенні держави будуть продовжувати існувати, а їх урядам залишаться вельми серйозні повноваження у галузі внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти та охорони здоров'я. При цьому буде існувати деякий єдиний планетарний орган влади, який буде володіти виключною монополією на рішення усіх проблем глобального походження та стежити за безперечним дотриманням будь-якою місцевою владою декотрого універсального кодексу прав та зводу законів, що стосуються прав людини, глобальних питань економіки та екології, загальнопланетарних аспектів життєдіяльності людства [33, с. 165].

У випадку, якщо у майбутньому відбудеться глобальний катаклізм, екологічна катастрофа або світова війна, то вельми ймовірним стане варіант жорсткого мондіалізму. Певна організована політична сила що переможе або збереже у найбільшій мірі свій апарат влади може встановити свій контроль на планеті в цілому або на її придатній для життя частині. Глобальні виклики, у тому числі екологічні, можливо зроблять мондіалістський розвиток єдино можливим для виживання людства. Тому навряд чи треба розглядати його як абсолютне зло, з яким неможливі ніякі компроміси, або як кінець світу.

На переконання багатьох вчених однією з актуальних проблем в розвитку світ-системи є експансія штучного інтелекту, що витісняє реальний

світ на другий план, викликає явище, що називається, за визначенням відомого західного вченого Дж. Мітельмана «синдромом Сатурну» [34, с. 32]. Він полягає у тому, що коли щільність популяції, розмір вживаних нею ресурсів, вироблених благ та обсяг виробленої нею інформації перевищують критичний рівень, наступають явища депопуляції, самознищення штучної цивілізації – війни, депопуляція у ряді країн, СНІД, суїцид, зріст кількості абортів та бездітних сімей, зріст техногенних та природних катаклізмів, масова смертність від голоду, зріст агресивності, ірраціональність поведінки. В цьому контексті нагадаємо, що за період з 1960 р. по 1990 р. збиток від стихійних явищ природи зріс на нашій планеті у 40 разів та склав 43 млрд. дол. за рік [35, с. 211]. Слід зазначити, що ця тенденція динамічно посилюється. Однак, вважати вищезазначені факти наслідком наростання агресивності природи немає достатніх підстав тому, що подібних досліджень не проводилось, або про них громадськості невідомо. Проте в будь-якому випадку необхідний новий та глобальний порядок взаємодії людини та природи.

Суб'єкти світ-системи (держави, міжнародні урядові та неурядові організації, ТНК) вкрай різноманітні за багатьма параметрами. Насамперед серед цих параметрів вони значно відрізняються ресурсами. Якщо економічний показник є основним для ТНК, транснаціональних банків, то інші актори, володіючи значно меншими економічними та фінансовими можливостями, стають політично впливовими. Так, наприклад, в результаті інтернаціоналізації виробництва, росту міжнародних фінансових трансакцій, що обчислюються сотнями мільйонів доларів щодня, уряди втрачають мільйони доларів річних податків. Відомий дослідник глобалізації Д. Хелд зазначає, що ТНК контролюють від 40 до 60 % світового багатства. Ринкова вартість багатьох з них може бути більша, ніж сукупне національне багатство ряду країн. Так, ринкова вартість корпорації «Microsoft» (близько 450 млрд. дол.) більше річного ВВП десятків країн. «Кількість переходить у якість, та в

силу цієї діалектики багато ТНК самі себе вже відчують державами та імперіями» [36,с. 49].

Інформаційно-комунікаційні технології сприяють збільшенню кількості сучасних транснаціональних суб'єктів світ-системи, ефективності їх роботи та впливу на інститут національних держав. Відносини між традиційними та новими учасниками міжнародної системи далеко не однозначні. Але не дивлячись на негативні наслідки діяльності транснаціональних акторів співробітництво держав і нових транснаціональних акторів динамічно зростає. Внаслідок цього відбувається розвиток не тільки багатосторонньої дипломатії, ціллю якої є залучення більш ніж двох держав до вирішення будь-якої проблеми, але й багаторівневої дипломатії. В її рамках питання вирішуються на основі взаємодії різних державних і недержавних акторів. Слід зазначити, що інколи недержавні учасники стають навіть більш гнучкими й менш бюрократизованими структурами ніж держави.

Протягом останніх десятиліть економічна та політична взаємозалежність всередині і між регіонами посилюється, та має багатоаспектні й неадекватні наслідки для різних спільнот. Міжрегіональна і глобальна політична, економічна й культурна конкуренція вносить зміни в старі ієрархії та зумовлює появу нових відмінностей на рівні, як окремих громадян так і на рівні держави. Світові проблеми, від поширення генетично модифікованих продуктів, відмивання грошей до глобального тероризму та природних катастроф стають дедалі актуальнішими, тому що вирішувати їх можливо лише спільними зусиллями. Це, безперечно трансформує традиційну роль, функції, основні інституції та відповідальність національного уряду перед своїми громадянами в епоху глобалізації.

Висновки. Таким чином, збільшення кількості суб'єктів світ-системи, криза неоліберальної моделі глобалізації і капіталістичної світ-економіки, завершення лідерства США тощо є одними з ознак формування нового міжнародного порядку. Наявність глобальних проблем вимагає консолідації

зусиль суб'єктів світ-системи задля їх спільного вирішення. Тому, уявляється можливим, що серед суб'єктів світ-системи не з'являться претенденти, які заради реалізації власних амбіцій боротимуться за одноосібне домінування в світ-системі, перешкоджаючи процесу консолідації. Збільшення впливу нових суб'єктів на міжнародну політику є ознакою кризи капіталістичної світ-економіки, яка досягла просторових меж. Відсутність можливості поглинати нові території привело до необхідності внутрішніх структурних змін, а отже, зміни способів розподілу і перерозподілу доходів. Іншою ознакою досягнення просторових меж експансії капіталістичної світ-економіки і ускладнення її структури виявилась фрагментація світ-системи, що виявляється в збільшенні кількості держав та стрімкому зросту кількості нових недержавних суб'єктів світ-системи.

Список використаних джерел

1. Wallerstein I. The Modern World System. – Vol. 1 : Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – San Diego : Academic Press, 1974. – 410 p.
2. Малюк Андрій Миколайович. Концепція історичних систем в світ-системному аналізі : історико-соціологічний аспект : дис... канд. соціол. Наук : 22.00.01 / НАН України ; Інститут соціології. – К., 2005. – 24 с.
3. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К. : Феникс, 2004. – 760 с.
4. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. Под ред. Ю. Н.Пахомова. – Киев : Наукова думка, 2002. – 632 с.
5. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К. : Благотворительный фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.

6. Цивилизационная структура современного мира в 3-х томах. Том 1. Глобальные трансформации современности / Под. ред. Ю.Н. Пахомова и Ю.В. Павленко. – К. : Наукова думка, 2006. – 686 с.

7. Хмылев В. Л. Современные международные отношения : учебное пособие / В. Л. Хмылев ; Национальный исследовательский Томский политехнический университет. – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 2010. – 210 с.

8. Филатова Ольга Юрьевна. Эволюция современной мир-системы в XX - XXI вв. : 23.00.04 Филатова, Ольга Юрьевна Эволюция современной мир-системы в XX - XXI вв. (Сравнительный анализ неомарксистских концепций) : Дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 СПб., 2005. – 195 с.

9. Кутуев П. В. Мир-системный анализ как исследовательская программа И. Валлерстайна / П. В. Кутуев / Глава V. Развитие мир-системы или национальное развитие: проблема социальных изменений во второй половине XX века / Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.И. (ред.) Цивилизационная структура современного мира. Т.1. Глобальные трансформации современности. – К. : Наукова думка, 2006. – С.337-349. – 687 с.

10. Wallerstein I. Geopolitics and Geo-culture : Essays on the Changing World-System / I Wallerstein. – Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1991. – 242 p.

11. Кара-Мурза С.Г. Учение о гегемонии Антонио Грамши / Манипуляция сознанием / [Электронный ресурс] С.Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во : Эксмо, 2005. – Режим доступа: http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm

12. Грамши А. Избранные произведения: [пер. с итал.] / [Под общ. ред. И. В. Григорьевой и др. ; Вступит. статья Г. П. Смирнова ; Примеч. И. В. Григорьевой, К. Ф. Мизиано]. – М. : Политиздат, 1980. – 422 с.

13. Wallerstein I., Clesse A. The World We Are Entering 2000-2050 / I. Wallerstein, A.Clesse. – Amsterdam: Dutch University Press, 2003. – 275 p.

14. Шергин С.О. Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин [Електронний ресурс] / С.О.Шергин / Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації [Текст] : [український науковий журнал]. № 1 / Ун-т «Україна», Всеукр. асоц. політ. наук ; [редкол. В. М. Бебик [та ін.]]. – Київ : Україна, 2012. – 327 с. – Режим доступу: http://cathedra.io.ua/s424830/sergiy_shergin._paradigmalna_evolyuciya_v_politologie_mijnarodnih_vidnosin

15. Wallerstein I. The Decline of American Power: The US in a Chaotic World. – New York. : New Press, 2003. – 160 p.

16. Валлерстайн И. Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества. / И. Валлерстайн. // Социология на пороге XXI века: основные направления исследования. – М. : РУСАКИ, 1999. – С. 144-163.

17. Уоллерстейн И. Общественное развитие или развитие мировой системы? / И. Уоллерстейн. // Вопросы социологии. – М.: «Адант», 1992 – Т.1. – № 1. – С. 77-88.

18. Валлерстайн И. Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества. / И. Валлерстайн. // Социология на пороге XXI века: основные направления исследования. – М. : РУСАКИ, 1999. – С. 144-163.

19. Wallerstein I. The politics of the world-economy : the states, the movements, the civilizations. / I.Warllerstein. – Cambridge, 1984. – 191 p.

20. Frank A.G. The Five Thousand Year World System in Theory and Praxis / I A.G.Frank, B.K.Gills / II World System History : the Social Science of Long-Term Change. I RA.Denemark. – USA and Canada : Routledge, 2000. – P. 4-24.

21. Шевчук О.Б. Мир-системное ядро и его информатизация / Глава VII Глобально-информационная экономика и ноосфера / Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.И. (ред.) Цивилизационная структура современного мира. – Т.1. Глобальные трансформации современности. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 462-471. – 687 с.

22. Thompson W.R. Comparing Approaches to the Social Science History of the World System. I W.R.Thompson. II World System History : the Social Science of

Long-Term Change I R.A.Denemark (ed.). – USA and Canada : Routledge, 2000. – P. 287-299.

23. Косиченко А. Г. Глобализация и религия / А. Г. Косиченко // Век глобализации. – 2013. – № 1. – С. 47-58.

24. Кудряшова И.В. Фундаментализм в пространстве современного мира. / И. В. Кудряшова // Полис. – М., 2002. – №1. – С. 66-77.

25. Чумаков А. Н. Глобализация: контуры целостного мира / А. Н. Чумаков. – М. : Проспект, 2014. – 512 с.

26. Назаретян А.П. Нелинейное будущее. Мегаистория, синергетика, культурная антропология и психология в глобальном прогнозировании / А. П. Назаретян ; Ин-т востоковедения РАН, Центр Мегаистории и системного прогнозирования, Благотворительный фонд Сергея Саркисова, Междунар. фонд за выживание и развитие человечества, Фонд «Здравомыслие». – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Москва : Аргамак-Медиа, 2015. – 508 с.

27. Сафонов А. Л. Нация и этнос: социальные группы в «плавильном котле» глобализации / А. Л. Сафонов // Социально-гуманитарные знания. – 2013. – № 1. – С. 273-288.

28. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

29. Вебер А. Б. Человечество перед экологическим вызовом // Универсальная и глобальная история. Эволюция Вселенной, Земли, жизни, общества / под ред. Л. Е. Гринина, И. В. Ильина, А. В. Коротаева. Волгоград : Учитель, 2012. – С. 597-607.

30. Global trends 2030: alternative worlds a publication of the national intelligence council. – December 2012. – NIC 2012-001. – 169 p.

31. Кауфман Ф.-Х. Глобализация и общество / Ф.-Х. Кауфман // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. – М., 2004. – Ч. I. – 264 с.

32. Шергін С. О. Парадокси і проблеми глобалізації / О. С. Шергін // Зовнішні Справи. – Травень 2008. – С. 42-46.

33. Римашевская Н. М., Галецкий В. Ф., Овсянников А. А., Население и глобализация : 2-е изд. / Н. М. Римашевская, В. Ф. Галецкий, А. А. Овсянников. – М. : Наука, 2004. – 322 с.

34. Mittleman J. H. The Globalization Syndrome / J. H. Mittleman. – Princeton : Princeton University Press, – 2000. – 396 p.

35. Rugman A. The End of Globalization / A. Rugman. – New York : Random House. – 2001. – 379 p.

36. Held D., A. G. McGrew. D. Goldblatt and J. Perraton. Global Transformations Politics, Economics and Culture. – Stanford : Stanford University Press, 1999. – 515p.